

**... så som sedan gammalt,
allt från hednatidens ting vid fädrens högar,
har varit sed och bruk...**

Perspektiv på säterbruk och fritt skogsbete

Kelvin Ekeland

... så som sedan gammalt, allt från hednatidens ting vid fädrens högar, har varit sed och bruk...

Perspektiv på säterbruk och fritt skogsbete

Säterkulturens eller fäbodbrukets och näraliggande verksamheters användning av utmarken har ofta diskuterats. I detta arbete, där jag främst hämtar exempel från området norr om Limes norrlandicus eller Norrlandsgränsen, vill jag göra en genomlysning av faktorer som gett förutsättningar för fritt skogsbete och för säter eller fäbodkulturens markanvändning i övrigt. För södra Sverige refererar jag enbart till den avhandling om beteshävd i Syd- och Mellansverige, som Anna Dahlström försvarade luciadagen 2006. Hon skriver bland annat: ”Utmarkerna hade en ytterst viktig roll i jordbrukssystemet i såväl slättbygd som skogsbygd då de utgjorde den till ytan viktigaste resursen för djurens sommarutfodring. Det finns inget i mina resultat som pekar på att djuren *inte* skulle ha betat på utmarken. /---/ Bete på utmarken pågick antagligen in på 1930-talet trots att myndigheterna redan tidigare valt att betrakta utmarken som skogsmark” (Dahlström, s 238). Ett litet utrymme ägnas även åt dagens offentliga värdering av ett traditionsbundet lokalsamhälles betydelse. För den avslutande kommentaren står min huvudinformat, geografen John Frödin.

Marken äger ingen. Marken hör till alla.

Ovanstående grundsats torde vara mycket gammal. Människans rörelse i det historiska rummet handlar om en växelverkan mellan henne och hennes miljö. Skeendena liknar mera bollars rörelse på en biljard än individers klättrande på en stege. Ett tilltalande analysmodell för att förklara historisk förändring bygger på ett tänkande i tre nivåer, det långa tidsperspektivet, konjunkturer (demografiska och ekonomiska cykler) och individers handlingar. Historien ses då som ett samspel mellan dessa olika tidsskalor (Frizell, s 25).

När människor efter senaste nedisningen tog det land i anspråk som blev den skandinaviska halvön frågade inte dessa någon om lov. De sökte bara upp områden som på ett bra sätt kunde tillgodose deras behov. Det mest primära behovet är mat. Jaktens historia har i mycket ansetts motsvara människans historia i landskapet. Men människan föddes inte till jägare (Brusewitz 1967, s 14). Hon saknade de enklaste förutsättningar att kunna fånga och gripa ett villebråd. Till den ursprungliga födan har man därför räknat jordnära födoämnen; markens växter, trädens frukter, ägg, insekter, musslor och skaldjur.

Hunden tycks ha en historia som husdjur i minst fjorton tusen år. Att hunden tämjdes så tidigt och mycket tidigare än andra djur hör sannolikt ihop med äldre sätt att jaga. Jägarbefolkningar har levt nära rovdjur som vargar, björnar och stora kattdjur och delat byten och jaktmetoder med dessa. Man byggde upp en gemenskap och hade förmodligen kraftdjur, totemdjur – bröder och systrar bland djuren. Flertalet av husdjuren har ett ursprung med socialt liv och en ledare. Som tama uppfattar de människan som flockledare. Detta är särskilt utpräglat hos hundar och dessa har även ett kroppsspråk och minspel som ligger nära människans; vi har lätt att förstå varandra. Därför var de lätta att tämja. Som jägare vann hund och människa mycket på ett samarbete (Ekeland in print).

Vid Vingen i Norge finns ett bergsstup fullklottrat med vad som kan vara jaktmagiska bilder av hjortar vilka alla rör sig i riktning mot havet. Notabelt är att ända in på 1700-talet förekom att bönder i trakten av Vingen fortfarande drev hjortar och älgar utför stupet så som deras förfäder av allt att döma gjort sedan ett par tusen år (Brusewitz 1975, s 19).

Fällor hade tidigt betydelse för jakt och djurfångst. Snaror som snärjde smärre djur kom att få stor betydelse. I det sammanhanget måste också det ofta förbisedda redskapet lasso nämnas. Särskilt vid renjakt tycks lasso flitigt ha kommit till användning. Husdjur börjar emellertid tidigt dominera bland benresterna i de tidiga bosättarnas avfallsavlagringar (Brusewitz 1967, s 26). Lasso kan ha varit bandet mellan fångstnäring och tamdjursskötsel.

Stenålderns boplatser låg i allmänhet vid havet eller vid sjöstränder. Nya och i sammanhanget intressanta rön har också understrukt människans anpassning till rå fisk och skaldjur som basföda. Samma rön påpekar emellertid också likheten mellan de vilda vattenlevande djurens fina fleromättade fettsyror och de hos den på land strövande gräsuppfödda nötboskapen och att detta också gäller mjölken (Reimers). En logisk följd av en naturlig anpassning till förekomst och förutsättning.

En tidig boskapsskötsel

Redan under yngre stenålder, för drygt 6000 år sedan, fanns i Skandinavien boskapsskötsel med nötkreatur, getter, får och svin. Getmjölken är mycket näringsrik och lättsmält och kunde därför också ges till små barn som ersättning för modersmjölk (Frizell, s 30). En betydelsefull egenskap. Sannolikt levde man mest av fisk och skaldjur samt animalier som mjölk och kött från husdjuren. Klimatet var ännu milt och djuren kunde beta ute året om. Skogar hölls öppna och beteshedar bildades. Vissa grupper förefaller ha varit svinbönder medan andra helt ägnat sig åt att hålla

nötkreatur. Mankhöjder upp till 140 cm har påvisats på nötboskapen. Kombinationer av jakt, fiske och hållande av tamdjur var troligen mycket vanliga.

Bland de växtätande djuren blev får och getter först etablerade som husdjur. De äldsta säkra fynden av får har gjorts i nuvarande Turkiet och är kring elva tusen år gamla. Ett 4000 år gammalt fynd i Nordtyskland av ull i slidan till en flintknivdolk antyder dåtida ullhantering. Hästen har för vår del sitt förmodade tama ursprung från slätterna mellan Ukraina och Kazakstan. I Centraleuropa fanns tamhästar med säkerhet för 5000 år sedan. En samtidig datering finns från Gotland (Björnhag, s 107, Welinder, s 80).

De tidigaste beläggen för en storskalig djurhållning är svinhjordarna som hölls under den del av stenåldern som kallas mellaneneolitikum och som började för ungefär femtusen år sedan. Man kan tala om en utvecklad grisekonomi från västkusten över landen vid de stora sjöarna till landskapen Gästrikland och Hälsingland och sedan ner efter Östersjökusten. Landskapet präglades då av glesa rikt ollongivande ekskogar med hasselinslag. De stora hjordarna tycks ha skötts tämligen extensivt med storslakt vid särskilda tillfällen eller då den reguljära jakten och fångsten gick dåligt. Antydningar finns om att det även kan röra sig om tidiga marknader (Frizell, s 54). Djuren har karaktäriserats som semidomesticerade, det vill säga halvtama. Anpassningen till husdjur skedde huvudsakligen genom urval, med avel på egenskaper man ville gynna. Även andra åtgärder förekom. Belägg finns till exempel för kastrerade tamsvin i Skåne för mer än 5000 år sedan (Welinder, s 183).

Från Fjällnäs i Härjedalen finns pollendiagram som visar hur boskap betade i fjällen för fyratusen år sedan. Samma förhållanden är påvisade på Hardangervidda i södra Norge. Boskapshjordar drevs upp från dalgångarna i Telemark och Hordaland för sommarbete på viddas frodiga marker. Boskapen i Härjedalsfjällen kom från Trøndelag. Detta är den äldre bronsålderns säterdrift.

Det saknas belägg för motsvarande bete i Jämtlands- och Dalafjällen. Däremot finns säkrare indikationer för säterdrift som en del av den äldre bronsålderns jordbruk i Skåne, Småland och på Gotland. Också i Norrlands kustland förekom bete såväl i skogen som på stränderna (Welinder, s 188).

Jordbruket som logistiskt problem

Etableringen av ett jordbruk med boskapsskötsel har som synes en lång historia. Man kan lätt tänka sig hur grupper av människor slöt sig samman i utvalda produktiva miljöer som på ett bra sätt kunde tillgodose deras behov. Där formades en samhällsorganisation med mer eller mindre

specialiserade sysslor. Det uppstod en infrastruktur med logistiska problem att lösa. Den tidiga fäbod- eller säterdriften är en sådan lösning. Den har definierats på olika sätt i olika sammanhang men den norske etnologen Lars Reinton, som har uppmärksammat såväl tidsdimensionen som föränderligheten, ger följande insiktsfulla definition (Reinton, s 2):

Säterbruk karaktäriseras av att en gård eller by (brukningscentrum) har sina kreaturs sommarbete på en plats så långt från gården att där krävs både byggnader och fast personal. Syftet är att öka betes- och slåtterarealerna och därmed kunna föda fler kreatur över vintern.

Det självklara motivet till den dubbla bosättningen är att man inte från ett enda ställe förmådde sköta och skaffa föda åt de boskapsbesättningar som samhällsbildningarna krävde för sin försörjning. Även om konkurrerande grannar saknades var det inte praktiskt möjligt att hantera den areellt omfattande driften från en enda boplats. Inte ens en ens de två första nybyggarna i Frostviken 1750 kunde få verksamheten att fungera utan att samtidigt med bosättningen också anlägga fäboddar (Johansson). Ett förstärkande skäl kan ha varit vissa markers begränsade produktionsförmåga vilket krävde kompensation i stora ytor.

Ett exempel från Härjedalen får illustrera variationen i de logistiska lösningarna: ”En vall dit hela hushållet flyttade och stannade till framemot jul kallades *förejulsvall*. Motsatsen var de vallar dit man endast flyttade kreaturen åtföljda av de personer som behövdes för deras skötsel och tillvaratagandet av avkastningen. De kallades *säter*.

Förejulsvallarna är ur bebyggelsesynpunkt intressanta. Så berättades att man på Morvallen hade stannat ända *framma-tä åt jul*. Där hade man ett *vinterfjös* vari inte bara korna hade sitt tillhåll utan även hela familjen. De hade nämligen skogsslåtter i närheten och det hö som där inbärgades jämte det hö som man fick av vallen skulle stillas opp.

Under det nu kvinnorna tog tillvara mjölken och i fjösspiseln ystade och kokade messmör, var männen ute för att *fångsta* (sätta ut snaror) och *jakta* (jaga storvilt). Särskilt brukade man fånga ekorrar, ty när dessa djur torkades på *älar* (trästänger) i den öppna spiseln gav de ett utmärkt födoämne” (Hede, s 11).

Flerfäbodsystemet kunde vara såväl komplicerat som avancerat med dels närfäboddar som bodland (nordvästra Hälsingland), hemfäboddar (Sollerön) eller förejulsvallar (Härjedalen), dels långfäboddar som sommarfäbod eller fjällfäbod och andra varianter. De flerfaldiga bosättningarna kan jämte den driftsekonomiska nödvändigheten också ha använts som medel för att befästa en bys territorium. Det kan finnas skäl att utan någon närmare språklig analys eller slutsats peka på

ordligheten mellan säter, säte, sitta och besitta samt såt och undersåt. Samtliga har också en betydelsemässig koppling till någon form av tillhörighet.

När möjligheter yppats för avancemang till en högre teknisk nivå i jordbruket med mer koncentrerade driftsformer har dessa tagits, åtminstone i vissa fall. En del bosättningar har då temporärt lagts öde. Företeelsen var så pass vanlig att Hälsingelagen, som gällde hela Norrland, hade regler för hanteringen. Där stadgades att ödelagda intagor kunde övertas av annan om de legat obrukade i tre år. Regeln bör ha gällt länge innan den skrevs ner i början av 1300-talet. Öde mark annekterades regelmässigt som bodland eller fäbodlar, ibland av andra än ifrågavarande bybor. Förekomsten av gravhögar och gårdsgravfält vid dagens fäbodlar och bodland kan styrka att även mycket gamla och väl etablerade primära bosättningar övergetts för bättre belägna. Dagens fäbodlar och bodland behöver således inte alltid ha anlagts för just detta ändamål. De kan ha legat tillgängliga som öd, ödesbol – en allmän tillgång – redan när det behovet uppstod. Ägobilden kan framstå som oordnad men i egentlig mening var obrukad mark utomordentligt sällsynt (Bergils, 39).

Treårsregeln gav också lätt upphov till tvister. I ett klagobrev från tolv edsvurna i Norrbo år 1583 uppges exempelvis att tre bönder i Hålsjö hade blivit bortdrivna från bodlandet Halleboda som de och deras förfäder delat med Söräng i Forsa i väl tvåhundra år. Tvisten som inte är unik understryker väl att ägandet inte var personligt utan bundet till hävden (Hagåsen).

Byarnas organisation och hushåll

Geografen John Frödin har ägnat mycken möda åt att analysera byarnas organisation. En bra sammanfattning lämnar han i kapitlet Den nord- och mellansvenska byns organisationsformer och upplösning, som ingår i andra delen av Institutet för sammenignede kulturforsknings viktiga verk, Bidrag till bondesamfundets historie. Han inleder med att noga påpeka att då han talar om byar avser han detta enligt svenskt språkbruk vilket avser jordbruksagglomerationer. Ordet by motsvarar således det danska och norska ordet landsby. Han upplyser också om att i äldre tider benämndes även enstaka bosättningar med by (Frödin 1933).

Bosättningen i agglomerationer eller byar förefaller ursprunglig. Termen by har alltid syftat på grupperingen av byggnader eller gårdar. Dessutom har den kopplats till invånarnas organisation, byalaget. Båda betydelseerna är uråldriga. Det är otänkbart att någon grupp kan leva tillsammans utan någon form av samarbete. Därför måste byn redan i förhistorisk tid ha varit ett organiserat samhälle. Detta vilade i sin tur på att produktionsmedlen, det vill säga marken, tillhörde samhället.

Genom medlemskapet i byalaget hade den enskilda familjegruppen del i marken. Genom organ som bystämmor och motsvarande bestämdes hur marken skulle brukas.

Tomten var av allt att döma den enda fasta egendom som ursprungligen fanns i enskild ägo. Det är också troligt att det var denna som gav rätt till delaktighet i den i övrigt samfällda marken. Så snart en extensiv boskapsskötsel är huvudnäring för en befolkning där flera familjer lever tillsammans i ett hord- eller byförbund finner man att boskapens skötsel varit en gemensam angelägenhet och att samhället utbildat en organisation för detta syfte. Sambruket gör skötseln av boskapen på den samfällt ägda betesmarken arbetsbesparande och effektiv. Två faktorer i grunderna för skötseln förutsatte ständig utveckling. Den ena var klimatet som med tiden ändrats och inte längre tillät bete året om utan krävde stallutfodring under vintern. Detta är ett centralt problem för den gamla svenska boskapsskötseln. Så gott som byarnas hela befolkning kunde sommartid vara sysselsatt med att skaffa det nödvändiga vinterfodret.

Den andra faktorn som krävde innovativt tänkande och avancerade logistiska lösningar var inriktningen mot mjölkhushållning. Mjolk och kött är kreaturens viktigaste avkastning och har haft en avgörande betydelse för möjligheten att befolka landet. Köttet kan boskapen själva bära till en lämplig slaktplats när den åtgården är aktuell. Mjölken är däremot mer problematisk, särskilt därför att produktionen sker dagligen och på den plats där djurens föda finns. Färs mjölk är steril. En gammal kunskap är att mjölk håller sig två dagar. Sedan börjar mjölksyrabakterier växa till och mjölken surnar (Reimers).

Syrning är en naturlig konservering och beroende på vilka bakterier som dominerar håller sig den sura mjölken olika länge. Styrda kan mjölksyrebakterierna omvandla mjölken till filbunke, tätmjölk eller något annat. Ystning av ost, kärning av smör och kokning till mese är andra sätt att konservera mjölkkråvara. Omvandlingen av mjölk till förrådsmat som tätmjölk och lagringsbar ost är aktiviteter som är förknippade med en rik flora av traditionell kunskap med stora lokala variationer, vilka åtminstone till vissa delar fortfarande är bevarade. Målet var hela tiden att förädla mjölken till hållbara produkter som kunde brukas under vintern då korna gått i sin (Ränk).

En annan viktig produkt från kreaturen och som gav motiv för nattfällor och fähus på fäbodarna var gödseln. Ju mer gödsel man kunde samla desto högre avkastning kunde man få från inägnas odlingar. Många gånger var det inte meningsfullt att transportera den tunga gödseln från fäbodarna till byn. Lösningen blev istället att ordna visst åkerbruk och gödslade slåttervallar på fäbodarna och transportera skördeutfallet till byn.

Bruket av fäboddar och det fria betet

Säter- eller fäboddriften har under årtusendenas lopp format en fascinerande variation. Varje by och varje gård har över tiden haft de former av fäbodbruk som med hänsyn till naturens förutsättningar och de ekonomiska villkoren varit mest ändamålsenliga. John Frödin har försökt belysa variationen genom en jämförelse mellan Siljansområdets mycket gamla fäbodbruk i Dalarna och det i det betydligt senare koloniserade norra Jämtland (Frödin 1925 och 1927).

Frödin fäster uppmärksamheten på ängsslogarnas betydelse. I Dalarna har man med erfarenhet från urgammal rättsuppfattning haft ett effektivt system för fördelning av samfällighetens höskörd. Detta fungerade inte i det mer individualiserade norra Jämtland där man envist hävdade enskilt ägande av de naturliga slåtterängarna. Detta gick så långt att man fördenskull genomdrev ett storskifte som omfattade byarnas utmarker. Av skifteshandlingarna framgår tydligt att det var ängsväxtlighetens godhet som var utgångspunkt för graderingen av marken vid skiftet. Något överutnyttjande av betet, som har antytts i Siljanområdet, förekom inte. Omdömet var allmänt det motsatta: ”Betet tar aldrig slut i nordanskogarne.” Betesrätten följde inte heller äganderätten. Ett fortsatt fritt bete, oavsett skiftet, framstår som självklart och bekräftande klausuler infördes om att ”var och en opåttalt får nyttja nödig vedbrand vid och omkring sina fäbodställen till så stor andel som nödvändigt fordras under den tid de hava sin boskap i bodarne samt nödig gärdselfång till fäbodvallarnes inhägnande utan avseende vilken skogen nu blivit tilldelat.”

Från Jämtlands län berättas att många gamla sätrar senare revs ner, flyttades och byggdes om samt moderniserades vid laga skiftet. Då delades skogen i långa spjäll utan hänsyn till byarnas gamla fäbodlägen. På så sätt löstes de traditionella byfäbodarna upp. En isolerad fäbodgård i enskild ägo kom att bli det normala för norra Jämtland. Frödins kommentar (1927, s 114) är: ”Vi finna alltså i det anförda ett vackert exempel på satsen, att *bebyggelsestypen växlar samtidigt med de organisationsformer, som ge liv åt densamma. Byorganisationens beskaffenhet är bestämmande för fäbodtypen.* De starkt organiserade byarna i Siljansbygden äga ännu sina gamla byfäboddar. Enstugufäboddar i enskild ägo äro där mycket sällsynta och alla av sent datum. I norra Jämtland förhåller det sig omvänt. Tack vare att byorganisationerna voro unga och svaga har där blott den sistnämna typen kunnat bibehållas.” Motsvarande tycks gälla även för Härjedalen varifrån det berättas att knappast en enda orörd säter finns bevarad där (Hede, s 10).

Nobelpristagaren Harry Martinson har i romanen Vägen till Klockrike (s 98) skönlitterärt skildrat en lillsäter i Jämtlands västra socknar på vägen till Hammerdal och då även berört skillnaden mot storsätrarna, byalagssätrarna, och nämnt högsätrarna som något för sig. Skälet till att berättelsen

tas med som illustration beror på att Martinson har ett underligt namn på lillsäteren, han kallar den ”tänsdel”. Benämningen var okänd för tillfrågade tjänstemän på Jamtli – Jämtlands läns museum. Gunnar Nyström vid Ordbok över Sveriges dialekter gav emellertid skriftligt besked 1996.

Textens ”tänsdel” är utan tvivel felaktigt för *täusdel*, där ordets förra led är jämtskans *täus* (äv. *töus* o.d.) ’tös’, här om flicka anställd som vallhjon i fäbodan. I ett fäbodställe fanns vanligen flera delar, var och en tillhörande flera ägare som gemensamt (efter ett visst system) lejde en *bodtös* (i målet: *butäus* o.d.) för skötseln av delägarnas kreatur etc. Det var *tösdelar* (i lagfartshandlingar kallade *piglotter*). Martinsons fäbodställe bestod av bara en *tösdel*; där var alltså bara en *bodtös* (som skötte kanske bara två bönders djur).

Det troliga är att tryckeriet läst Martinsons *-u-* i manus som ett *n* (även om det inte helt kan uteslutas att M. själv skrivit fel i sitt tryckmanus).

Mulens, yxans och eldens landskap

Människan har alltid följt sina djur i betesmarkerna. Man har sett djurens behov och styrt naturen till sin och sina djurs fördel. En bra betesmark skulle ha mycket gräs och örter. Även ljung och ris betades men ansågs sämre. Löv åts gärna av får och getter men också av kor. För att naturliga betesmarker skulle fungera krävde dessa upprepade insatser för att forma och bibehålla de gläntor betesväxterna krävde. Eld och yxa var viktiga hjälpmedel. Myndigheterna hade av omsorg om skogens virke, främst bergsbrukets eftertraktade kolved, förgäves sökt stävja svedjning för bättre bete. Ett alternativ var dock taxning, det vill säga ringbarkning, som gjorde att träden torkade på rot och ljus kunde nå marken så gräs och örter ändå kunde frodas (Frödin 1925, s 136).

Skogens betesväxter är förvisso inte odlade men inte heller vilda. Det är fråga om en halvkultur med arter mer eller mindre beroende eller gynnade av hävd. Den botaniska artkunskapen var god bland vallfolket med lokala namn och egen systematik. *Sian*, *siún* eller *töven*, det vill säga kruståteln, ansågs som det viktigaste fodergräset. Svamp gav viktigt mineral. Med svagt bete försvinner smakliga växter. En gammal bondekunskap är att betet bevarar en bra betesmark (Ekeland 1997, s 22, Ekeland 2005).

Det fria betet på utmarkerna där djuren betar på vidsträckta oinhägnade områden har bildat en särskild rättsuppfattning då det gäller bruket av vad markerna ger. Idag då många saknar naturliga referenser är det svårt att rättsligt förklara denna gamla sedvana eller urminnes hävd. Urminnes hävd då det gäller mulbetesrätt är dock en rättsfigur med paralleller till samernas gamla rättigheter, inte bara med rätten till fritt renbete utan också med samisk jakt- och fiskerätt (Luleå). En reflexion är att om man vill hävda ett slag av urminnes hävd, exempelvis mulbetesrätten, kräver all logik att man också respekterar andra slag av urminnes hävd såsom renbetesrätt och allmän färdsele rätt (i dagligt tal ”allemansrätten”).

Juristprofessorn Bertil Bengtsson, som ingående studerat allemansrätten, framhåller (Bengtsson, s 26) att de inhemska traditionerna rörande sedvana är särpräglade. Vilket gäller även rätten till fritt mulbete. Detta gör att man kan behöva göra en värdering av vilken sedvana som bör läggas till grund för en tolkning. Att beakta är bland annat vad stora samhällsgrupper anser vara rimligt och riktigt. Svårare blir bedömningen när en verksamhet uppenbart avviker från det som i gemen anses vara i sin ordning. Då krävs en värdering utifrån ändamålssynpunkter och en rekonstruktion av traditionella samhällsförhållanden. Intressant är Bengtssons påpekande att vid diskussionen om lagens tolkning vid tagande av väg framträdde ”uppfattningen att den avgörande synpunkten snarare borde vara markägarens önskan att vara ostörd på sitt område än hans ekonomiska intresse av att undgå skada på sin egendom.¹”

Skogsstyrelsen har uttalat (SOU 2003:116, s 38) att skogsbetets allmänna betydelse är så stor att alla åtgärder som försvårar en kvantitativ ökning och kvalitativ förbättring bör undvikas och att detsamma gäller vårt lands fåbodemiljöer. Sveaskog förstärkte i sammanhanget uttalandet genom att anföra att fåboddrift vare sig torde innebära olägenhet, skada eller intrång för skogsbruket.

Byordningar och byalag

Beträffande mulbetesrätten, som har två grundformer, lötesrätten som ger lov att ha betesdjur fritt på utmarken och fåbodrätten, som ger rätt att även anlägga byggnader för betesdriften; ett fåbodställe, har denna sedvanerätt till viss del lyfts in i ägofredslagen (1933:269) men då förutsätts någon rättsgrund (exempelvis ”i mantal satt jord”) avseende den mark som betas. Vid fåbodbruk gäller dessutom enligt sedvana att djurhållaren inte har skyldighet att sätta upp stängsel för att hindra djuren från att ta sig in på en grannfastighet. Principen har blivit att där det var ostängt när lagen trädde i kraft den 1 januari 1933 där har man rätt att låta djuren beta fritt. Detta styrker rätten till fritt bete (SOU 2003:116, s 45).

I äldre Västgöotalagens jordabalk (Holmbäck, s 136) talas om gräsväg som skall ligga till by. Innebörden torde vara att väg alltid ska finnas från en by och ut till sommarenens gräsbete och in till by med höstens skördade hö. I samma stycke stadgas att likväg skall finnas till kyrka. Ingen fick hindras från att föra en avliden till vigd jord. Detta var fundament för sämjan i en by och exempel på att de gamla landskapslagarna bara tog upp det nödvändigaste av de traditioner som styrde livet i bysamhällena. Istället reglerades detta självständigt av byordningar. Ofta var byordningarna uppteckningar av en tillämpad sedvanerätt. Inte förrän så sent som 1742 fann Kgl Maj:t skäl att på

¹ Se i synnerhet Fritidsutredningen s. 80 f 272 f, SOU 1940: 20 s 81, där det straffbara förfarandet beaktas snarare som ett fridsbrott än som ett förmögenhetsbrott, samt även SOU 1947:47 s. 275 f och Prop 60/1950 s. 120 f.

något sätt försöka styra den ordningen. Då utfärdades ett förslag med en grunddisposition för byordning. Förslaget spreds genom länsstyrelserna och varje by fick fria händer att anpassa det efter vad som var lämpligt i förhållande ”til Byens och Hemmanens nytta och förmån”. I många trakter lät man bli att följa anvisningarna. Det förekom länge mycket koncisare avfattningar än den officiella och även sådana med genuint ålderdomlig prägel. På grund av de särskilda förhållandena i Gästrikland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland i Västernorrlands län med inslag av sen kolonialism upprättades 1758 en särskild mall för dessa provinsers byordningar. Senare utfärdades en liknande ordning även för Jämtlands län. Initiativen kan ses både som en byråkratisk strävan mot likformighet och som en bekräftelse av byarnas urgamla rätt till självstyre och respekten för denna. Man undvek nog att föreskriva att de föreslagna normerna för byordningar ovillkorligen skulle antas (Frödin 1933).

Det är belysande för bysamhällets ställning i förhållande till staten att riksdagen uttalade sig för att byordningarnas bestämmelser skulle äga vitsord gentemot den allmänna lagens. Men det är också anmärkningsvärt, eftersom byamännen kunde ge sina byordningar det innehåll de behagade och utan officiell granskning eller fastställelse. Först på 1800-talet rekommenderades möjlighet till överklagande inför domstol eller landshövdingen. Sådana överklaganden skedde också men domstolarna ogillade klagomålen eftersom byordningen hade godkänts och undertecknats av fastighetsägarna. Detta ansågs också ”bindande för alla sedermera blivne fastighetsägare” (Högsta domstolen; dom 23/10 1889).

I byordningarna framträder näringslivet som byns gemensamma angelägenhet rörande både fiske, boskapsskötsel och åkerbruk. Även fiskevattnet var en samfälld egendom. Detta innebar dock inte självklart ett gemensamt utfört arbete utan mera regler för hur olika fiskeplatser skulle disponeras av skilda hushåll. I byordningar delades produktiv jord uttryckligt i två slag. Dels i marker för sommarens bete, dels i marker som gav vinterns foder. En av byns viktigaste uppgifter var att skilja dessa åt och en hel del utrymme ägnas åt bestämmelser om hägnader och grindar. Normen var att skogen gav det viktigaste betet och att där vallning behövdes ”böre samtliga byemännen sig därom förena. Och bör ingen, som hafwer kreatur på samma mark och bete, ifrån vallhjons hållande, wid 2 Daler S:mts plikt, sig undandraga” (Uppsala län 1820).

Den gemensamma skogen vårdades av byalaget. Tidigt stadgades att avverkning ska ske planmässigt och att återväxt inte ska äventyras. Där det är tillrådligt att svedja ska varje åbo få anvisning om var på byskogen denne ska tillåtas svedja. Beträffande flyttning till fäbodan gäller regeln att bystämman eller åldermannen bestämmer tid för buföring. Där byn har flera fäbodan

som används av olika åbor (även från annan by) organiseras de som använder en och samma fäbod i fäbodlag. Fäbodlaget motsvarar för fäboden vad byalaget är i byn (Frödin 1933).

I Betesrätt vid fäbodar m.m. (SOU 2003:116, s 71) skriver utredaren Sojdelius, ”Det kan givetvis förekomma att en betsvall ägs av personer som har andra intressen beträffande nyttjandet av marken än vad de aktiva fäbodbrukarna har. Såvitt jag kan bedöma finns det ingen anledning för det allmänna att ingripa med någon form av lagstiftning som reglerar sådana situationer. Eventuella konflikter mellan enskilda får lösas med utgångspunkt i att djurhållaren, enligt mina förslag och gammal sedvana, inte har någon uttrycklig skyldighet att anordna stängsel. Förslaget i detta betänkande om lagstiftning omfattar därför endast skogs- och utmark som betesmark.”

Byarna och befolkningsutvecklingen

Byarna kunde befolkningsmässigt bli stora även om restriktioner mot hemmansklyvning gjorde att hemmanens antal inte ändrades. Flera familjer i samma släkt kunde bo på samma gård. Detta ökade befolkningstal följdes naturligt av behov av fler kreatur och större betstryck på skogen. Få ställen torde ha legat orörda av klöv och hov. Enligt Hälsingelagen fanns det både byskog och allmanning. Byskogarna gränsade till byarna i sjö- och älvdalarna. Bortom och mellan byskogarna låg allmanningarna. På dessa var det tillåtet för alla att ta upp nybyggen. Till sådana nybruk på allmanningarna var det vidare tillåtet att ta skogsmark, en slags nyetablering av ”byskog”. Denna skog fick inte vara bredare än nyodlarens inägor med åker och äng och inte sträcka sig längre från gårdsplatsen än en stöttingmil (ca 8 km). Fanns utrymme kunde skog införlivas i båda riktningarna. Ville ytterligare någon anlägga ett nybruk skulle detta helst ske bredvid den som hade byggt tidigare. Detta sätt att få ny mark att bruka användes i stor utsträckning också av finska invandrare (Lundell).

I Jämtland och Härjedalen kom dessa allmanningar att benämnas avradsland. Begreppet är ett arv från det feodaliserade Danmark-Norge, under vars krona de nu svenska landskapen en period hörde, och där kungamakten lyckades hävda ett ägande till allmanningarna. Hugade bönder i dessa landskap kunde arrendera ”nyttingar” som jakt, fiske, myrimalmstäkt, slätter och fäbodrätter genom att betala en årlig avrad eller arrende i form av skinn, järn eller pengar (Kardell).

Tendensen till hemmansklyvningar har varit tydligare i skogs- än i slättbygder. Jämförelser mellan jordaböcker från slutet av 1600-talet och kartmaterial från tidigt 1900-tal visar att de bebodda brukningsdelarna i ett urval dalasocknar under tiden ökat med i genomsnitt 180%. Vissa har hävdat att skogs- och sågverksindustrin med möjligheten till biinkomster är ett skäl till den starka klyvningen. Men överensstämmelser i tiden saknas. En troligare förklaring ligger i att

boskapsskötseln i dessa trakter var huvudnäring och hela byns angelägenhet. Hur liten hemmansdel en åbo än hade kunde byalaget ge denne rätt till bete på byskogen och på så sätt säkra hans försörjning. Sönderstyckningen av inägomarken betydde inte mycket i sammanhanget. Detta räddade uppehållet för många bybor tills industrisamhället kom med sina möjligheter.

Lötesrätt och ägofred

I byggningsbalken (1734 års lag) stadgas enligt 11 kap. 1 §: Ostängd mark och hjordavall må alla, som där i del hava, till mulbete nyttja, och låta där få sitt vart om annat gå. Men ej må någon driva eller valla sitt få å annans enskilda skog eller mark. ”Enskilda” syftar då på sådan skog och mark vilken avgränsats från den gemensamma, exempelvis genom ett stängsel, för en viss brukares särskilda nytta. Det saknas till stor del vägledande rättspraxis då det gäller betesrätt och stängselproblem i samband med fäbodbruk och fritt skogs- och utmarksbete. Detta beror på att bruket till stor del vilar på den väl etablerade sedvana som kallats ”lötesrätt” eller mer provinsialt ”dalalag” och som bya- och fäbodlag själva hanterade (Gävleborgs fäbodförening).

I ett dokument från 1386 om en skogstvist mellan socknarna Tuna, Gagnef och Floda kan man utläsa, att man enligt "fäbodlagen" ska behålla sin forna hävd i fråga om deras "faelwbodher" (uttytt säljebodar = fäbodar). Enligt ett domstolsutslag från 1820 gällande Skallbergets fäbod i Rättviks socken i tvistemål mellan kronan och kyrkan och bönder i Backa by erkändes också bönderna ägande och nyttjanderätt till i det gemensamma skogsområdet på grund av urgammal hävd och sedvänja där man i generationer i god tro genom köp och arv gemensamt utnyttjat området (Värmlands säterbrukarförening).

En gemensam by- och fäbodordning för Borns by i Rättviks socken blev införd i protokollsboken från januari 1932, inför ägofredslagens tillkomst. Den anger även kreaturslösa jordägares och enskildas ansvar om hållande av eget stängsel. Där förordnas:

”All jord och kreatursägare i byn har gemensamt ansvar för hållande av nödiga stängsel för ägornas fredande, för ohägn av kreatur. Varje jordägare ansvarar för stängsel kring sina ägor. För gårds- och tomtplats som gränsar till gata eller annan utmark, håller ägaren eller innehavaren stängsel så långt tomten gränsar till utmarken.

I fråga om större ägovidder och olika ägare som ha inägor intill varandra, må gemensamt stängsel omkring hela området hållas och varje delägare delta i stängseln efter den hägnadskrävande andel han har i detsamma, även om denna andel icke berör den yttre gränslinjen. Den gemensamma hägnaden må uppdelas mellan delägarna efter deras andelar, efter skedd överenskommelse.

Var och en vare pliktig att hålla de stängsel han ansvarar för i gott skick och ingen har rätt till ersättning om genom hans uraktlåtenhet annars kreatur åstadkomma å hans ägor. Skulle genom sådan uraktlåtenhet skadegörelse åstadkommas å annans ägor, vare den stängselskyldige ersättningsskyldig enligt lag.

Dessa stadganden om stängsel gälla även för inägor i byn tillhöriga fäboddar.” (Born)

Fäbodlagens regler speglas också i dagens kommunala planarbete. Protokollet från Born, som knyter an till en allmän fäbodtradition om att det är den som vill skydda sin mark som har att freda denna, lever vidare. Alltså har stadsbyggnadskontoret i Falun fortfarande 2006 i förslag till nya områdesbestämmelser för Spjärsbodarna samt Nysjöns och Grejsans fäboddar tagit in att de som vill bo på fäbod får finna sig i att sätta upp staket för att hålla boskapen borta från sitt tun (Fahlander). Men det finns också utsagor som vittnar om en urgammal sedvänja gällande att man inte med stängsel eller annat får hindra betesdjurens passage till utmarken (Brink, s 288). I ett brev från 1490 med ursprung i hälsingesocknen Bergsjö talas på gammal klingande hälsingska om: ”oc ey nagan thiit faar ther makt til them fordriffua, fortaga æller formena theris wægh oc gambla færækt, som gamalt oc aff hednom högh warit haffuer...”

Det handlar om att ingen får fördriva, förhindra eller förmena djuren deras gamla väg och fästing, så som sedan gammalt, allt från hednatidens ting vid fädrens högar, har varit sed och bruk...

Efter skifte och delning

Mulbetesrättens tillämpning liksom tillgången till jaktmarker och fiskevatten har ofta bestått också efter det att ett skogsinnehav har skiftats mellan delägarna. Om någon vid skifte har framfört önskemål att någon gemensam nyttighet skall skiftas mellan delägarna brukar resultatet omsorgsfullt meddelas då förrättningen fastställs. När till exempel Dalaskogarna delades mellan åborna bibehölls den samfällda betesrätten som ett servitut för att fäbodarna skulle kunna användas som förr och för att driften fortfarande skulle vara effektiv (Frödin 1931, s 279).

När laga skifte 1871 – 1882 genomfördes i Norrbo socken i Hälsingland började arbetet med att lantmätarna mätte upp byarna och värderade all jord mycket noggrant efter åtta klasser. Mark för gemensamma nyttigheter som vägar, båtlänningar, grusgropar, torvmossar och annat som var svårt att skifta, exempelvis såg- och kvarnplatser, ålkistor, linsänken och slåttermader, lades ut som samfällda. Allt redovisades med en karta som grund. Sedan sökte lantmätaren en lösning där de olika gårdarna tilldelades så få skiften som möjligt. Den mark en gård fick skulle i avkastning och brukningsvärde proportionellt motsvara vad som tidigare hört till denna.

Skogen bedömdes och föreslogs bli skiftad såväl efter yxbörd som efter mulbete, det vill säga både efter antalet djur som kunde födas av ytans avkastning och efter de möjligheter till produktion av brännved och gagnvirke som fanns. Vid fastställelsen undantogs dock betesskogen från skiftet, vilket rörande skogen således endast kom att omfatta yxbörd. Mulbetet ansåg byamännen inte som välbetänkt att skifta och detta är således fortfarande allmänt och så tillämpat i socknen (Bergils, s 16). På vissa ställen, särskilt sådana med tät nykolonisation, kunde dock skiften, som tidigare exemplifierats (detta arbete, s 8) innebära betydande förändringar för fäbodkulturen.

Laga skiftets indelning av skogen i långa smala spjäll, vilka sedan bland annat på grund av arv ytterligare har delats på längden, har med tiden visat sig svåra att hantera i ett praktiskt skogsbruk. Omarronderingar har blivit aktuella. På fråga av en av de berörda vid omarronderingen av fäbodskogen i Norra Venjan, Mora kommun, har förrättningslantmätaren Göran Ivarsson (2006) skriftligt förklarat: ”De s k mulbetesservituten är officialservitut som ligger kvar oförändrat efter omarronderingen om inte annat sägs i förrättningen.”

Något om jordbrukspolitiken

Fram till 1967 fanns ett stöd för småjordbruk som även kunde komma bruket av fäbodar tillgodo. Från och med 1977 års jordbrukspolitiska beslut blev jordbrukets roll i samhällsekonomin helt avgörande. Fäbodbruket ansågs som en del av ett yrkesmässigt bedrivet jordbruk och inte längre som en förutsättning för att bedriva jordbruk (Hede, s 8). Det blev för fäbodjordbrukens del fråga om svåra överväganden vid kraven på jordbrukets rationalisering. Strukturförändringarna i jordbruket kom dock snart att väcka bekymmer genom att mångfalden av miljöer, flora och fauna minskade. Man insåg ett differentierat jordbruks betydelse för natur- och kulturmiljövärden (Regeringen, s 33). Även regionalpolitiska nackdelar konstaterades. Ett förslag, som senare genomfördes, lades i en regeringsproposition om att ersättning ska kunna betalas till lantbrukare för landskapsvårdande insatser (Regeringen, s 106). Dit räknades även vidmakthållande av betad skog och fäbodmiljöer. Länsstyrelserna skulle ha en aktiv roll i bevarandearbetet.

Konventionen om biologisk mångfald

Vikten av att respektera och bevara ursprungs- och lokalsamhällets traditioner och rättigheter har uttryckts i många sammanhang. Den mest fullständiga sammanfattningen av denna vilja torde finnas i Konventionen om biologisk mångfald. I en skrivelse från Konventionens sekretariat till dess vetenskapliga arbetsorgan förklaras: Ursprungs- och lokalsamhällen har utvecklat, bevarat och uthålligt brukat de biologiska resurserna inom deras landområden och territorier under tusentals år. Ursprungs- och lokalsamhällen har utvecklat användandet av en stor mängd växter

och djur som föda, läkemedel och för andra syften. Traditionell kunskap har och kommer att fortsätta att ge viktiga ledtrådar till vetenskapsmännen inom jordbrukssektorn, läkemedelsområdet och inom industrin. Dessutom ger traditionell kunskap viktiga indikationer rörande naturresursanvändning och ekosystemskötsel. Ursprungs- och lokalsamhällen har inte bara en enorm kunskap om sin omgivning utan spelar även en viktig roll i att implementera naturvårdspolitiken i praktiken.

Konventionen erkänner vikten av ursprungs- och lokalsamhällen för bevarandet och det uthålliga nyttjandet av den biologiska mångfalden. Den erkänner också att ursprungs- och lokalsamhällen ska dela de vinster som uppkommer av deras idéer och innovationer som visar sig vara användbara av andra. Dessa samhällen behöver incitament för att bevara, för att kunna stå emot trycket från andra ekonomiska intressen som kan ha negativa effekter på den biologiska mångfalden (Tunón, s 93).

I vår tids lokala samhällen bygger tillhörigheten på likheter som binder samman eller skiljer grupper från varandra. Fjällbor, skogsbönder, finntorpäre och fåbodbrukare bildar tillsammans ett lokalsamhälle därför att de fortsätter att hävda skog och utmark som alstrare av kreatursfoder medan de i andra sammanhang också var för sig kan bilda lokala samhällen. Tillhörigheten till ett lokalsamhälle kräver för de flesta en bekräftelse. Det sker genom att bibehålla traditioner men också med hjälp av att forma symboler, exempelvis genom att bilda föreningar. Centralt i uppfattningen om tillhörighet ligger också känslan av kontinuitet – att vara densamma idag som igår (Tunón, s 96).

En någorlunda sentida bild av dagens säterbruk har antikvarien Annika Hallinder gett i en skildring 1977 av jordbruket i Klövsjö. Skogsbilvägarna har gett möjligheter till transport av mjölken så leveranserna till mejeri kan fortsätta även på sommaren. Men fåbodarna har också blivit en attraktion för turister. ”De ser fåbodvallen som något enbart pittoreskt. Man tar inte fåbodskötseln på allvar och tror mig inte, när jag säger, att jag gör det för att klara livhanken” citeras Gölin Morlind. Behovet av betet i skogen gjorde också att Karl-Erik Olsson byggde en helt ny vårvall, Klöppingen, i mitten på 1970-talet. Visionen står Sven Eriksson på Ol-Ers för: ”Varför till exempel inte utnyttja förmånen att ha samfälld betesmark och ha stora besättningar köttkor på fjället. Dem behöver man bara se till ett par gånger i veckan. Man skulle också kunna ha stora fårstammar.” (Hallinder).

De sista åren på 1990-talet förde Inger och Elof Thor sina kor till Olavallen i Klövsjö. Då hade det gått 70 år sedan kor senast var på denna vall (Kardell, s 158). För de ursprungliga eller lokala samhällen som finner sitt ursprung och sin identitet i bruket av skogen som ett ställe där husdjuren kan beta fritt under sommaren eller varifrån man kan hämta foder till vinterns stallperiod är den korta parentes med högintensivt jordbruk, som ett tillfälligt uttag från ändliga energikällor just nu gjort möjligt, av ringa betydelse. Den urminnes hävden vilar på så många millennier att några decenniers avbrott inte får påverka.

Främja rättvis fördelning av nyttan

Konventionens artikel 8j framhåller vikten av att rättvist fördela de förmåner som vinnas vid traditionell hävd. Möjligheten att ta ut den vinst som genereras av de nycklar den traditionella driften kan ge till ett långsiktigt ekologiskt hållbart jordbruk, så som Konventionen om biologisk mångfald anvisar, kan i detta fall inte tillfalla några utvalda individer. Istället bör samhället investera vinsten i väl lokaliserade kunskapscentra med utrymme också för forskning så att lokalsamhällenas kunskap och idéer blir användbara också för andra. Dessa samhällen behöver finansiellt och juridiskt stöd för att kunna stå emot trycket från sådana kommersiella intressen som kan ha negativa effekter på bevarande av såväl traditioner som biologisk mångfald (Nord, s 15).

Det bör också finnas anledning att söka former för att återupprätta traditionen med byordningar och bystämmor. Två ganska sena stadgor finns i by- och fäbodordningen från Borns by 1932 (sidan 13, detta arbete) och byordningen för Storkåge i Västerbotten från 1930. Den senare formulerades efter det att byn genomgått laga skifte 1927 och förefaller vara antagen för att befästa giltigheten av tidigare muntliga traditionella bruk bundna till hur samfällda angelägenheter skulle behandlas. Här gavs också anvisning om att besvär skulle anföras hos Konungens Befallningshavande/landshövdingen. Fortfarande förefaller också Högsta domstolens dom från 1889 (sidan 11, detta arbete) om byordningars giltighet som bindande för alla följande fastighetsägare gälla som prejudikat.

En kort summering visar att rätten till så kallat sedvanebete på betesmark i skog, utmarksbete, fortfarande praktiseras och även är allmänt accepterad.

En kulturinstitution

John Frödin (1933) får avsluta: "Om kultur kan definieras som förmåga av organisation eller samarbete, utgjorde det gamla bysamhället en kulturinstitution – det förkroppsligade ju en strävan till samarbete. Angreppen på bysamhället och dettas tillintetgörande genom individualismen innebar i så fall en kulturfientlig handling."

Referenser

Bengtsson, B. 1966; Allemansrätt och markägarskydd. Andra upplagan. P.A. Norstedt & Söners förlag. Stockholm.

Bergils, L. & K. Ekeland 1999; Insatser och uttag. Tidsbilder från Hålsjö by i Norrbo socken, Hälsingland illustrerade med historiska kartor från 1642 och 1886. Agrarhistorisk landskapsanalys som bidrag till att nå dagens mål om långsiktigt hållbar utveckling av landets jordbruk. Agrarhistorisk PM. Inst för landskapsplanering. Avd för agrarhistoria Ultuna. Hötterminen 1999. Uppsala.

Björnhag, G. 1998; De svenska husdjursrasernas historia. I: Larsson, B. MP. m.fl. (red) *Agrarhistoria*. LTs förlag.

Born – en by i Rättvik. (1985-87); bybor med bistånd från Studieförbundet Vuxenskolan.

Brink, S. 2002; Medeltida urkunder rörande Hälsingland. I: *Ny väg till medeltidsbrev: från ett medeltidssymposium i Svenska riksarkivet 26-28 november 1999*.

Brusewitz, G. 1967; Jakt. Jägare, villebråd, vapen, dräkter och jaktmetoder från äldsta tider till våra dagar. Wahlström & Widstrand.

Brusewitz, G. 1975; Älgen i saga och verklighet. I: Hermansson, N. & J. Boëthius (red) *Älgen. Näring och miljö – jakt och viltvård*. Kursbok utgiven av Svenska jägareförbundet.

Dahlström, A. 2006; Betesmarker, djurantal och betestryck 1620-1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige. CBM:s skriftserie nr 13. Uppsala.

Ekeland, K. & G. Gustafson 1997; Fäbodskog och fäbodbruk. Biologisk mångfald och variation i odlingslandskapet. Jordbruksverket, Nordiska förbundet för kulturlandskap och Hälsinglands museum.

Ekeland, K. 2005; Skogar och utmarker. I: Tunón, H. m.fl. (red) *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige 2*. Wahlström & Widstrand.

Ekeland, K. & H. Tunón (in print); Människan i djurriket. I: Tunón, H. m.fl. (red) *Människan och faunan. Etnobiologi i Sverige 3*. Wahlström & Widstrand.

Fahlander, R. 2006 (13 maj); Fin fäbod ska skyddas från opassande hus. Artikel. Falu-Kuriren.

Frizell, Santillo, B. 2006; Pastoral landskap. Myt och verklighet. Carlssons. Stockholm.

Frödin, J. 1925; Siljansområdets fäbodbygd. Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund.

Frödin, J. 1927; Bygdestudier i norra Jämtland. Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd 1. Bd 24.

Frödin, J. 1931; Svenska fäboddar. II Fäbodtyperna. I: Erixon, S. & S. Wallin (red) *Svenska kulturbilder. Fjärde bandet, del VII och VIII*. Aktiebolaget Skoglunds bokförlag, Stockholm.

Frödin, J. 1933; Den nord- och mellansvenska byns organisationsformer och upplösning. I: *Bidrag til bondesamfundets historie II. Bosetning og kulturforbindeler*. Instituttet for sammanlignende kulturforskning, H. Aschehoug & Co. Oslo.

Gävleborgs fäbodförening 2004; Betesrätt vid fäbodbruk m.m. Remissyttrande till Jordbruksdepartementet, Dnr Jo2003/2824 Rättsekretariatet.

Hagåsen, L. 1988; Ortnamnet Hallbo. I: *Julhälsning 1988*. Forsa och Högs församlingar.

- Hallinder, A. 1977; Jordbruk i fjällkanten. I: *Svenska turistföreningen, Årsskrift 1977, Jämtland-Härjedalen*. STF.
- Hede socken förr och nu. En beskrivning sammanställd av Hede Hembygdsförening, Nr 2 1983: Fäbodliv. Funäsdalen.
- Holmbäck, Å. & E. Wessén 1979; Äldre Västgötalagen I: *Svenska Landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Femte serien*. AWE / Gebers, Stockholm.
- Ivarsson, G. 2006; Omarrondering i Norra Venjan. Kommun: Mora, Dalarnas län. Skrivelse 2006-12-21, Ärendenummer: W961820. Lantmäterimyndigheten, Dalarnas län.
- Johansson, L. 1947; Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:3. Lundequistska bokhandeln, Uppsala.
- Kardell, L. & M. Olofsson 2000; Klövsjös fäbodlar. Rapport nr 87 i Institutionens för skoglig landskapsvårds rapportserie, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Luleå Tekniska universitet 2006; Ref. Christina Allard, *Pressmeddelande om doktorsexamen i samerätt*.
- Lundell, J. 1978: Kulturminnesvård. PM och utredningar. Stencil hos länsantikvarien, Länsstyrelsen i Gävleborgs län.
- Martinson, H. 1955: Vägen till Klockrike. Roman. Bonniers folkbibliotek.
- Nord, P. 2006; Hur ser ett biosfärområde ut i vår kommun? I: *Bevara – stödja – utveckla. Redovisning av projekt och aktiviteter i Ovanåkers kommun*. Edsbyn.
- Nyström, G. 26 februari 1996. Brev till Kelvin Ekeland. Ordbok över Sveriges dialekter, Uppsala.
- Regeringens proposition 1989/90:146. 1990: Livsmedelspolitiken. Stockholm.
- Reimers, J. 2006: Naturlig föda – naturligtvis! Midabo-k, Härnösand.
- Reinton, L. 1955; Säterbruket i Noreg I, Sætertypar og driftsformer. Instituttet for sammanlignende kulturforskning, H. Aschehoug & Co. Oslo.
- Ränk, G. (1966) 1987; Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige. Nordiska museets Handlingar 66.
- SOU 2003:116, Statens offentliga utredningar; (L-E Sojdelius) Betesrätt vid fäbodbruk m.m. Betänkande från utredningen om rätt till bete vid fäbodbruk och annan småskalig djurhållning.
- Tunón, H. 2004; Traditionell kunskap och lokalsamhällen – artikel 8j i Sverige. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Värmlands säterbrukarförening 2004; Betesrätt vid fäbodbruk m.m. i SOU 2003:116. Remissyttrande till Jordbruksdepartementet, Dnr Jo2003/2824 Rättsekretariatet.
- Welinder, S., E. A. Pedersen & M. Wigren 1998; Jordbrukets första 5000 år, 4000 f. Kr. – 1000 e. Kr. Natur och Kultur / LTs förlag i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg.

Begrepp i samband med Säterbruk:

Liktydigt: Fäbodbruk, *Fäbodväsen*

Överordnad term: *Pastoralism*

Relaterade termer: *Nomadism, Transhumans* eller *Transhumance*